

Llegir Llull amb ulls d'ara

- 12 de juny del 2015 a les 20.00 h
- Sala d'actes del Centre Cultural
La Llacuna, Andorra la Vella

Francesc Ferrando i Sanjuán

Doctor en filosofia i ciències de l'educació per la Universitat de València, escriptor, poeta, compositor i cantant

▲ Currículum

Neix a Alcoi el 1949. És doctor en Filosofia i Ciències de l'Educació per la Universitat de València.

Ha publicat articles de pedagogia ("El fracàs escolar", "Una pràctica d'investigació – acció..."), de filosofia de la ciència ("Biologia, posicions encontrades i reduccionisme"; "Ciència al primer Althusser", "Filosofia i filosofia espontània dels savis"...), de crítica de les ideologies ("Ideologia chez Althusser", "La fal·làcia del liberalisme", "Sobre el concepte de societat civil"...), d'estètica ("L'art i l'artista", "De poètica"...), etc.

És autor dels llibres: *Epistemologia i materialisme dialèctic* (Universitat de València, Servei de publicacions), *La irrellevància política del marxisme teòric* (Premsa Andorrana), *Crítica* (Recursos i materials per al treball en filosofia, Ed. Marfil) i *Legein* (Recursos i materials per al treball en història de la filosofia, Marfil).

Ha escrit també obres de teatre, entre les que cal destacar *Copats i Capats*, premi de teatre Ciutat d'Alcoi (Ed. Tres i quatre) i *La banya de vaca* (Ed. Eines, Humanística), i sis llibres de poesia, dos –*Quan a Andorra hi havia tramvia* i *Tustant les llambordes*– publicats al Principat d'Andorra.

Amb el nom de *Francesc Moisès* ha estat actor, compositor i cantant. Va publicar vuit discos els anys setanta i vuitanta, entre els quals *Potser un dia* (1984). El 1999 va participar a Alcoi en un concert d'homenatge a Ovidi Montllor amb Marina Rossell, Miquel Pujadó i Jordi Gil.

Va ser professor de filosofia a l'Institut Espanyol del Principat d'Andorra fins que va marxar a Brussel·les, el 1996.

Va ser cap de la secció de Filosofia de la Societat Andorrana de Ciències del 1994 al juny de 1996, en què va ser el coordinador del I Congrés de filosofia a Andorra i de l'XI Congrés de filosofia del País Valencià que es va realitzar a Andorra la Vella l'octubre del 1995.

Proemi

El títol d'aquesta conferència no és, contra el que puga parèixer, l'enunciat d'un exercici de fonètica per a castellans que vulguen aprendre català; si eixa fóra la intenció, li hagués afegit al primer cognom de Ramon, Llull (nascut Amat), el de sa mare, Erill. El títol, per les expressions *llegir i amb ulls d'ara*, és l'enunciació del propòsit que m'ha guiat en la realització d'aquest treball: veure si a les obres de Llull es pot trobar amb què recolzar o fonamentar algunes de les darreres –per bé que en alguns aspectes tinguen una llarga tradició– interpretacions que de llur pensament s'han fet, i que ens han menat, entre l'aferrissada defensa de l'ortodòxia del *doctor il·luminat*, com a alguns del seu temps els agradava de designar-lo, que passa per considerar-lo *no-racionalista*, i la magnificació dels seus presumptes llogres, magnificació que abocaria a considerar el beat mallorquí no solament el *venerabilis inceptor* de la lògica simbòlica i la idea d'una *mathesis universalis*, pròpia dels més grans racionalistes barrocs, com ara Descartes o Leibniz, sinó àdhuc de la informàtica; interpretacions que ens han menat, dèiem, a una espècie d'aporia – un no-racionalista en la base de les aventures més racionalistes– que gravita sobre *Ramon lo foll*, com tantes vegades es referia a si mateix, i que ens oculta altres aspectes del seu pensament filosòfic, com ara la recerca de les condicions per a la consecució de la concòrdia universal, o realització d'eixa utopia a quin encaç el llençava; o una incipient filosofia del treball, que valorava aquest com la condició de la vida i de la dignitat humanes; aspectes que, si bé no són tan enlluernadors com els indicats abans, justificarien plenament que, set segles després de la seua mort, encara pague la pena llegir Llull.

Introducció

Des que una repentina il·luminació, ocorreguda quan tenia trenta anys¹ el decidí a triar una vida estrictament dedicada a la defensa i difusió de la religió cristiana, aquella en la qual havia estat criat en país quasi compartit amb musulmans i que es presentava com un dels modes més dignes de vida a la seua època, el nostre beat –a molts llocs de Mallorca se'l té per sant–, il·lustre barbaflorida Ramon Llull i Erill (1232/35-1315) es va plantejar tres objectius al servei dels quals dedicaria la resta de la seua vida: assajar de convertir infidels (moros i jueus, però també tàrtars), cismàtics, ortodoxos i tebis, i fer-ho fins i tot amb risc de la pròpia vida; escriure un llibre capaç de provar per “raons necessàries” la superioritat dels continguts de la fe cristiana sobre totes les altres, i aconseguir de les autoritats cristianes (papes, reis, institucions) la creació d'escoles on estudiar les llengües dels infidels –ell mateix estudià àrab amb un “moro traïdor”²– per convertir-los més fàcilment. Tres objectius per a un propòsit: convèncer.

Quan Ramon Llull surt a la palestra de lluita, uns quants anys després de la formulació d'eixos objectius, anys que dedicà a preparar-se acuradament per a la tasca prevista, és ben palès que les croades guerreres –vèncer, al preu que siga– no han donat massa bons resultats,

fins al punt que sant Ramon de Penyafort, un personatge decisiu en l'elecció del rumb que manpendrà la vida del nostre beat, ha passat a recomanar les croades espirituals, la predicació i l'apologètica per a una conversió per mitjans no-violents. No és que Ramon no demanara també, com qualsevol fill de l'època, la realització de croades violentes³ per vèncer els infidels, però la seua dèria va ser, sobretot, la conversió per la convicció.

Entre vèncer i convèncer

La disjuntiva que es planteja entre aquestes dues maneres de reduir l'altre dona lloc a quatre possibilitats. Pot ocórrer que ni es vença ni es convença, que és allò que va acabar passant, però que, òbviament, no entrava en els plantejaments de ningú a l'època. Pot ocórrer que es vença però que no es convença. De fet, és el que segons Unamuno farien els feixistes des del 1936 fins a la mort de Franco, i el que han fet des d'eixe moment qualssevulla gents que es dediquen a la política –parle d'Espanya–, segons que pot afirmar no importa quin observador imparcial. Òbviament, açò tampoc no li agradaria al *joglar de Déu*.⁴ No pot ocórrer convèncer i no vèncer, no en un *kampfplatz* dialèctic. La quarta possibilitat és la més interessant. Vèncer i convèncer. Vèncer per convèncer. Convèncer per vèncer.

Com convèncer?

Contraposant una fe a una altra?

No, encara que es poden establir distincions de millor i pitjor entre les distintes confessions: “convé que cada savi tinga aquella fe que atribuesca al Déu etern les majors dignitats” (*Vida coetània*); Lull té ben clar que *non dimittire credere per credere, sed per intelligere*.

Argumentant per 'auctoritas'?

Tot i que serà un dels modes preferits de cloure disputes en l'edat mitjana –el *magister dixit* escolàstic, a punt de quedar en desuetud, per cert, amb Guillem d'Ockham (1298-1340)–, Lull sap que no es pot fer servir: els infidels no reconeixen les nostres autoritats; àdhuc una que podria ésser comuna a les tres religions del llibre, la d'Aristòtil, ja ha donat lloc a plantejaments no solament distints entre sí sinó contrapuntejats: averroisme i tomisme.

Persuadir per "raons necessàries"?

Doncs, sí. “Mitjançant un art revelat fa poc, us podré demostrar amb raons clares si Déu vol i si vosaltres voleu disputar amb mí sobre aquestes coses amb l'espirit tranquil –*sine ira ac studio*, que es deia –durant alguns dies”, perquè així és com ho vol el muftí de la *Vida coetània*: “si creus, doncs, que la llei de Crist és vertadera i consideres falça la de Mahomet, addueix una raó necessària que ho hi proveu”.

I quan s'haurà d'aduir eixa raó necessària?

“Convinguem els dos en qualque comú i llavors jo et daré una raó necessària”. Eixe “qualque comú” haurà de ser un conjunt de premisses que puguen ésser compartides per totes les

confessions, és la primera cosa que s'haurà de trobar, perquè constituirà el punt de partença de tota disputa "amb l'esprít tranquil".

Quines seran les premisses d'eixe conjunt?

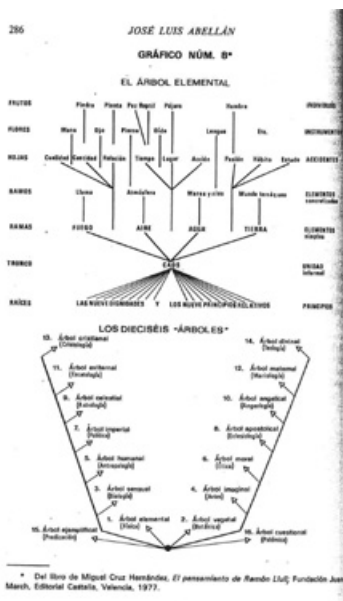
Bàsicament, la tesi monoteïsta, comuna no solament a les tres religions del llibre sinó també a la filosofia grega, i la tesi que les "dignitats" de Déu, uns atributs divins, possiblement derivats dels Hadras dels musulmans, són reals i concordants entre si, en tant que expressió d'una simplicitat essencial. A partir d'aquí, un conjunt d'axiomes —*axioma* també vol dir "dignitat" en grec— o veritats per excel·lència, acceptades per tots, estarem ja en condicions de disputar amb l'infidel i fer-li vore que tot allò de la religió cristiana que no admet, però que la fa superior a la d'ell, com ara la qüestió de la Santíssima Trinitat o la de l'Encarnació, es desprèn dels axiomes prèviament acceptats i, a més, és demostrable per "raons necessàries".

Quines i com de necessàries són eixes raons?

A més del que hem apuntat de les dignitats, que desenvolupa en les seues arts, Llull es recolzarà, en les seues demostracions, en una idea que, si bé procedeix del neoplatonisme, adquireix en ell una força inusual: el *bonum diffusivum sui*, des d'on arriba Ramon al convenciment que "Déu té en sí tan gran agència com existència" (A. F., 111).⁵ Quant a l'aparell lògic ja constituït, Llull tirarà mà de la *reductio ad absurdum*, entre d'altres recursos com ara l'*analogia* o *equiparació*, i, sobretot, de l'anomenat *argument ontològic*, de sant Anselm de Canterbury. Respecte del concepte de *necessitat*, hem de dir que Llull l'entén en sentit lògic estricte: allò que no pot ésser negat sense contradicció (Ferrater Mora, 1965); en paraules de Llull: "necessitat és forma que no pot donar-se d'altra manera" (A. F., 108).

Vejam ara com pensa Llull que es demostren els dos misteris de la fe a què hem estat al·ludint. El primer, el de la Santíssima Trinitat, a partir de la *bonesa* (una de les dignitats de Déu, un dels axiomes de l'art), a la qual s'afegirà el principi del *bonum diffusivum sui* i la idea d'*agència*, que s'estén en el triple: agent - actuat - acció (que és amant - amat - amor, que és Déu pare - Déu fill - Déu Esperit Sant, en una instància més de l'argumentació per *aequiparància*). I el tot recolzat finalment en una variant de l'argument anselmià: si no hi hagués aquesta emanació en Déu, si Déu no fos acció: "resultat du rapport du trois correlatifs: l'agent, l'agissable et l'agir" (Sala-Molins, 1970, p. 189), seria menys que el *nihil maius cogitare potest*, ço és, *absurd*. La Santíssima Trinitat és, doncs, consubstancial a l'essència divina.

Pel que fa al segon, el de l'Encarnació, la creació implica una concordança entre Déu i les criatures, i quina millor concordança que l'encarnació de Déu en una criatura? Si Déu no hagués bastit eixe pont entre l'infinit i el finit, no hagués estat tan gran com el *nihil maius*..., etc.

La qüestió del racionalisme de Llull

Hauria d'estar clar en aquestes altures que la manera d'actuar que hem descrit a grans trets fa de Llull un racionalista, almenys metodològicament parlant, i un racionalista d'un gran rigor, perquè sap mantenir els seus arguments en un terreny que els fa immunes a certes crítiques que han malbaratat l'ús del mateixos arguments en altres autors.

Els dos misteris examinats han estat explicats i

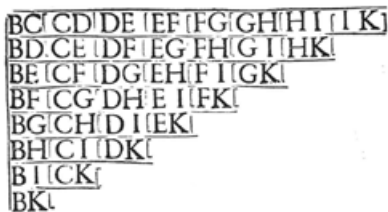
s'ha vist que pertanyen a l'essència de Déu, com la potestat, pose per cas, o qualsevulla altra dignitat, sense que els afecte el més mínim possible problemes d'existència –que és el que en principi vol provar l'argument de sant Anselm. Ramon no discuteix per convèncer ateu, cosa per la qual els *preambula fidei* no necessiten demostració, els seus arguments són per convèncer infidels; tanmateix l'escolàstica,⁶ la corrent filosòfica més poderosa en l'església dels temps de Llull, sempre ha tendit a sospitar de qualsevol classe de racionalisme.

Hem dit al començament d'aquest petit assaig que els paladins de l'ortodòxia de Llull volen posar-lo estalvi de tota acusació de racionalisme (ells consideren que dir-li a un racionalista és acusar-lo d'alguna cosa). La raó d'açò és clara. Encara no havien passat vuitanta anys de la mort del nostre beat, que un inquisidor, el gironí Nicolau Eymerich, qüestionà, devers el 1389, l'obra missionera de Llull, en recriminar que la pretensió de provar racionalment la fe se sustentava en una clara preferència de la raó i les consegüents exaltació de la certesa racional i postergació de la fe. Des de llavors ençà han estat colla els seguidors de Llull que s'han apressat a defensar-lo de tota sospita d'heterodòxia, des dels primers lul·listes –una de les primeres escoles, a cavall entre els segles xiv i xv, és la del meu poble, Alcoi–⁷ fins a l'actualitat, passant pels historiadors del pensament espanyol que desenvoluparen llur tasca en el darrer terç del segle xix i primeres dècades del xx, com ara Menéndez Pelayo (1856-1912). Partint d'aquest, que defensa l'ortodòxia de Llull sense tergiversar llur pensament, ens ocuparem només dels darrers.

Hi ha tres posicions bàsiques en eixa defensa: reduir el racionalisme de Llull a metodologia; negar-lo, en negar la necessarietat de les *raons necessàries*, i, si es va un xic més lluny, afirmar la antirracionalitat del pensament lul·lià.

El més destacat vaedor de la tesi metodològica fou Marcelino Menéndez Pelayo en la seua celebèrrima *Història de los heterodoxos espanyoles* (1880-1882), en què es limita a mirar Llull solament des del punt de vista de l'ortodòxia (*Heterodoxos*, I, p. 535). Després de citar el bell text lul·lià de l'aigua i l'oli,⁸ que s'empra habitualment per il·lustrar l'enteniment que el beat té de les relacions raó-fe, es refereix a un diàleg de Llull en què es diu que la filosofia "est vera et legalis ancilla theologiae" (*Heterodoxos*, I, p. 545) o, el que seria el mateix, que la raó està al servei de la fe, com una eina per confirmar-la, un mètode, "lo cual –ens adverteix– conviene tener muy en cuenta para evitar errores sobre el racionalismo de Lulio. No pretendía éste que la razón humana pudiera alcanzar a descubrir por sí las verdades reveladas, sino que era capaz de confirmarlas y de probarlas". Conclou que "el empeño de Lulio era audaz, peligroso cuanto se quiera, pero no herético" (*id.*).

Entre els que neguen que les raons de Llull siguin *necessàries*,⁹ en el sentit que hem vist més

amunt, el més radical és Garcias Palou, qui, després d'un erudit recorregut per les obres lul·lianes tot recopilant les moltíssimes vegades que Llull es refereix a les seues raons *necessàries* (1957, p. 69-74), assaja de reduir-les a analogies o a arguments d'autoritat i passa tot seguit a afirmar l'antirracionalisme de Llull: "a la llum dels textos adduïts i altres mil que podrien adduir-se, brilla l'antirracionalisme de la teologia lul·liana" (o. c., p. 84), i dona com a prova –en absència d'altres– la repetició insistent i sistemàtica de la paraula *antirracionalisme*.

Reduir el racionalisme de Llull a una qüestió de mètode no sembla una limitació important. Serà racionalisme metodològic, però racionalisme, al cap i a la fi, i si, com

diu Batllori (1993) "la metodologia i la filosofia lul·lianes [van] l'una i l'altra sempre aparellades i indiestriables" (o. c. 98), haurem de convenir que la seua filosofia és racionalista. En canvi, la pretensió que les raons de Llull no són necessàries: lògicament concloents, sí que sembla negar eixe racionalisme. Però totes les demostracions de Llull que hem vist acaben sempre per una *reducció a l'absurd* i, per tant, almenys una de les raons que emprà Llull sí que ho és de necessària, precisament el *principi de no-contradició*, que és a la base de la reducció dita. D'altra banda, el raonament per *analogia* o per *equiparància* no és antirracional, ni tampoc ho és l'argumentació per *auctoritas*, encara que cal observar que Llull no recorre mai a ella: mai no cita la Bíblia en defensa de les seues idees;¹⁰ d'una altra banda, quan Llull s'empara a la idea de la *difusio* de la tradició franciscana, o en el *argument ontològic* de Sant Anselm, no ho fa pel valor d'autoritat que aquestes tradicions puguen tenir, sinó perquè li semblen bons arguments. No és correcte dir d'un que raona en barbara que està invocant l'autoritat d'Aristòtil.

Unes paraules del beat –"si la fe catòlica no es pot provar segons la manera d'entendre, és impossible que siga vertadera"–, citades per Bonner-Badia (1993, p. 59) semblen l'expressió d'un racionalisme extrem, si més no en la mesura en què donen peu perquè aquests autors diguen que Llull trenca la barrera entre religió i filosofia, entre fe i raó, en sostenir que tot el que no es puga raonar serà fals. Nogensmenys que els autors ens advertixen de seguida que aquelles paraules s'han de contextualitzar i que el seu context adequat és el antiaverroïsme del beat: contra la tesi de la doble veritat, és necessari afirmar la unitat i la concordança plena entre la *manera de creure* i la *manera d'entendre*. A més a més, Llull és bastant més subtil que no ho aparenga. Si al raonament que vehiculen les paraules citades, hi afegim la proposició que expressa llur (de Llull) convenciment que la fe catòlica és vertadera, i apliquem al tot la *reductio ad absurdum*, la conclusió del raonament, lluny de ser que la fe no és vertadera, és que la raó ha de poder provar la fe; dit d'una altra manera: el racionalisme (metodològic) demostrat.

El racionalisme de Llull és un racionalisme *sui generis* respecte de tots els altres de l'edat mitjana (i potser per això va resultar tan atractiu per a alguns filòsofs del barroc): no és l'averroïsta, muntat sobre la doctrina de la doble veritat; no és el tomista, que accepta el recurs a la raó, però solament en el domini de la teologia natural; i no és tampoc el de Guillem d'Ockham, que, apartant la raó dels dominis de la fe en nom de la fe –*credo in unum deum...*– possibilita

a aquella llur dedicació als dominis de la ciència. No és, finalment, el més *cru* de tota l'edat mitjana, com diu el teòleg alemany J. Schreben: “la idea de demostrar con argumentos de razón la trinidad de las personas en una sola naturaleza... tuvo su forma más cruda en Ramón Llull” (1950).¹¹ Si Llull sosté que la fe es pot provar per la raó és perquè la seua filosofia no és sinó el desenvolupament dialèctic de les veritats cristianes revelades (Cruz Hernández, 1977, p. 62), i el seu, un panracionalisme (*maneres d'entendre*) fideista (*maneres de creure*). En Llull la raó ha de poder amb els misteris de la fe perquè, en definitiva, la raó, com la veritat, provenen de Déu. Des d'eixe moment i sempre, “la raó opera dintre la fe mateixa” (Bonner, 1994, p. 42). Jo crec

que Llull haguera acceptat sense massa problemes aquestes paraules de Gourinat sobre el dret a utilitzar l'argumentació racional en la teologia. Tot parafrasejant Hegel, ens diu: “si Dios es espíritu, solo podrá ser captado por el pensamiento y el espíritu, y es en la realidad espiritual donde la razón se encuentra realmente en su casa.” (1973, 3, p. 224)

L'influx de l'art de Llull

El segon dels objectius de Llull, segons la nostra introducció, era “escriure un llibre¹² capaç de provar amb ‘raons necessàries’ la superioritat dels continguts de la fe cristiana sobre totes les altres” (i perdonen que em faça un *selfie*). Ja hem dit alguna cosa d'eixes raons necessàries, però en aquell llibre hi ha altres coses: hi ha alfabets, axiomes, definicions, regles, formes, figures (cercles, triangles i quadrats), taules, arbres, etc., tot un reguitzell de coses que donen al conjunt un aspecte entre axiomàtic i intrigant, i que han atirat l'atenció dels curiosos, des de fa molt de temps, i la d'aquells que, com dèiem al proemi, volen magnificar llurs llogres –no oblidem que Llull és el més gran filòsof medieval *catalogà*.

En eixe sentit, se sosté que l'art de Llull ha tingut: a) històricament, un influx real en el Renaixement i en els racionalistes del barroc, i, del seuavers, en algunes de les línies mestres de la lògica del segle xx i... b) un paper anticipatori de moltes de les característiques bàsiques del pensament informàtic. Ho examinarem per parts.

a) *Influx històric*. És cert que l'art de Llull va influir força en determinats filòsofs del Renaixement, així en l'italià Nicolàs de Cusa (1401-1464), en el francès Jacques Lefèvre d'Étaples (1455-1537), l'alemany Cornelio Agripa von Nettesheim (1480-1535), l'italià Giordano Bruno (1548-1600), etc. Però tret del primer, que el prengué seriosament i seriosament l'emprà (Colomer, 1960, pp. 129-150), els altres tenien una idea tan pueril de l'art lul·lià com la que expressa Agripa en el seu *Comentari in artem brevis de Lullii* de 1530: “Aquest art és... de tal dignitat i excel·lència, de tal genialitat i certesa, que amb la sola eficàcia seua, sense pressuposar altra atenció i necessitar d'altre ajut, capacita per a trobar infal·liblement i amb tota certitud la veritat i el saber sobre qualsevol cosa, sense barreja d'error, sense dificultat ni esforç”.¹³ Nosaltres, que tenim el llibre a mà, no podem ser tan optimistes.

Tanmateix, la influència de Llull no es limita al Renaixement. Alain Guy (1992) veu “inspiració

lul·liana en la invenció cartesiana del mètode geomètric” i afirma que Llull suggerí a Descartes (1596-1650) la recerca d’un mètode universal i únic. És de veres que el filòsof francès es va interessar per Llull i demanà a Beeckman¹⁴ informació sobre el *Comentari* d’Agripa –eixe llibre al qual pertanyen les tan gracioses paraules de la citació anterior–. Beeckman li va contestar que ni eixe llibret ni el mateix *Ars brevis* no valien quasi res. Tampoc no va ser més favorable l’opinió que expressà Descartes en el seu *Discours de la methode*, de 1637: “pour la logique, ses syl·logismes et la plupart de ses autres institutions servent, plûtôt à expliquer à autrui les choses qu’on sait, ou même, com l’art de Lulle, à parler sans jugement, de celles qu’on ignore, qu’à les apprendre”;¹⁵ ni la d’Atanasio Kircher (1602-1680), qui, consultat per l’emperador Ferran III sobre el valor del llibre de Llull, va dir-li que era farragós per l’estil, ambigu pel seu “alfabet” i excessivament complicat.

És quasi un lloc comú entre els historiadors de la filosofia, sobretot els que escriuen en llengües catalana i/o castellana, com ara Carreras Artau, Cruz Hernández, José Luis Abellán, Miquel Batllori, Lola Badia, etc., que Llull influencià el pensament de Leibniz (1646-1716), especialment en la recerca d’una combinatòria i en el projecte de crear una llengua universal. Hi ha també una sèrie de treballs, apareguts a la revista *Estudios Lulianos*,¹⁶ que volen reforçar eixe plantejament, com ara els de Platzek, 1972; Colomer, 1979, Vega Esquerra, 1989, Marostica, 1992 (que estén l’influx lul·lià fins a Peirce); i el de Bonner, 1994. El conjunt és desigual, però tots comparteixen una certa feblesa a l’hora de provar –quelcom més que senyalar– eixa suposada influència, com ha ocorregut en el cas de Descartes. Per exemple, pel que fa a la qüestió de la combinatòria, Platzek, per limitar-nos a un dels homes que més ha sabut de Llull, ens indica la ressemblança que hi ha entre la demostració per *aequiparantia* lul·liana i la demostració per reducció a la fórmula d’identitat de qualsevol axioma, de Leibniz; o la que hi ha entre el model reticular de la combinatòria de Leibniz i la red de la figura A de l’*Art breu* (AF, 75), de Llull, que estableix les relacions d’identitat de les dignitats divines entre si, etc. Tanmateix, tot açò no són més que comparances –analogies?– puntuals que no ens poden fer oblidar la crítica negativa del pensador alemany: “L’art de Ramon Llull guarda relació amb la meua proposta... tot i que no és més que una simple ombra de l’autèntica combinatòria”.¹⁷

D’altra banda, de Llull estant és impossible de totes totes un *càlcul* com el que perseguia Leibniz amb la seua combinatòria: la lògica de l’art no és formal, els seus símbols no són sinó abreviatures o trucs mnemotècnics, res més lluny dels números necessaris per *calcular*. La lògica de Llull –no els recursos que a vegades empra, com el principi de no-contradició– és una lògica material.

Finalment, la llengua unívoca de què parla Leibniz, en la qual tot el món podria *calcular*, àdhuc sobre els temes més elevats –“Dieu existe-t’il? –Calculons!” (1710)–, no té res a veure amb la imposició del llatí com a llengua universal –el llatí ja era la *koiné* de l’edat mitjana– sol·licitada pel nostre beat, tot i que la justificació que donava Llull fóra d’allò més raonable: “perquè el llatí té moltes paraules de les altres llengües i en llatí estan compostos els nostres llibres”.¹⁸

b) *Prolegòmens d’informàtica*. Pel que nosaltres hem pogut comprovar, sembla que el primer treball que vol situar Llull en relació amb la informàtica és el d’Eusebi Colomer, de 1979. L’autor comença per afirmar que “avui és usual veure en l’art de Llull un precedent de la moderna lògica simbòlica o matemàtica,¹⁹ però es negligeix la tasca d’emprendre’n una reinterpretació global a la llum de les noves perspectives obertes al pensament per la brotada dels nous llenguatges lògics

i llur aplicació al món de la informàtica” (o. c., 41). Després dedica unes paraules a l’influx de Llull en Leibniz, de qui diu que “s’apropia de la idea lul·liana d’un alfabet del pensament humà” que funcionaria automàticament mitjançant la combinació de lletres, en una espècie de *mathesis universalis* (Leibniz), que permetria sempre de calcular no importa davant de quina qüestió. A continuació cita I. M. Bochenski (no es tracta d’un argument

GRÁFICO N.º 1
ALFABETO DE SIMBOLOGÍA LÚLLICA

Símbols	I. Significats aplicables absolutos	II. Principios relativos	III. Categorias o relaciones generales	IV. Signos	V. Virtudes	VI. Vicios
R =	Raó	Biforcada	Facilitat (lletres)	Una	Justícia	Aversió
C =	Gravetat	Concordància	Definició exacta (lletres)	Angel	Prudència	Sale
E =	Eternitat	Concordància	Materialitat (de qual)	Cada	Fortitudo	Laxitat
F =	Poder	Protecció	Formalitat (Quant)	Revolució	Templança	Sobervia
S =	Subjecció	Medic	Quantitat (Quant)	Imaginació	Fa	Pecunia
G =	Voluntat	Fa	Qualitat (Qual)	Somnolència	Esperança	Envidia
M =	Virtut	Moralitat	Temps (Quant)	Vegetació	Caritat	Ira
L =	Veritat	Agnoscent	Lugar (Qual)	Element	Paciència	Falsedat
N =	Glòria	Moralitat	Mada o instrumentat (Quantitat i qualitat)	Inconvenients	Piada	Inconsciència

BOCHENSKI, I. M.

d’autoritat?), qui, en la secció ‘El càlcul lògic’²⁰ del seu famós llibre *Historia de la lògica formal* (1956), situa Llull com a primera baula d’una cadena que començant amb ell, no té la darrera sinó després de Boole, en Peirce. En acabat, fa la seua exposició dels avatars pels quals va passar i de en què consisteix l’art lul·lià. Finalment, quan el lector pacient ja desespera que arribe a eixa reinterpretació anunciada, l’autor presenta com a coincidències i diferències entre l’art lul·lià i la moderna lògica matemàtica (disciplina, ella sí, en la base de la informàtica) aquests minsos resultats: pel costat de les coincidències, troba que l’art lul·lià conté una sèrie d’aspectes formals (no diu no-materials) que constitueixen un precedent de la moderna lògica matemàtica, tant en l’aspecte intern: Llull ha establert l’equivalència entre els elements que s’hauran de combinar, igual que fa la lògica –però hem d’advertir que l’equivalència no garanteix la mecanització; com en l’aspecte extern: tant l’art lul·lià com la lògica empren símbols. Pel de les diferències, assenyala les següents: el formalisme de les lògiques simbòliques “no li escau gens a l’art”, els elements de la combinatòria lul·liana estan carregats de significats, l’exigència d’un càlcul lògic que “la validesa dels processos d’anàlisi no depenga de la interpretació dels símbols”, no és satisfeta per la combinatòria lul·liana. Ni cal dir que aquestes diferències se’n sobren per fer inútils qualsevulla coincidències. No és estrany, doncs, que l’article es tanque afirmant que “es podrà discutir si amb això n’hi ha prou per fer de Llull un precursor de la informàtica” (tema aquest de la informàtica que, contra les expectatives creades, no ha tocat ni de *refiló*), i citant, no se sap ben bé amb quina intenció, aquestes paraules de Prantl: “que l’art de Llull, en la seua totalitat, fretura de vàlua, és una cosa tan clara, que no cal esforçar-se a demostrar-ho. Més aviat hauria de témer el retret d’haver concedit tant d’espai a aquesta estúpidesa”.

Arthur Bonner –el coautor amb Lola Badia d’un llibre sobre el pensament de Ramon Llull–, proposa, en un article de 1994, un acostament de Llull a certs *loci* de la investigació actual, entre ells la teoria de les relacions en la matemàtica de les ciències socials, on tindrien alguna cosa a veure les relacions binàries de la figura A. Assenyala també la ressemblança que la demostració per *aequiparantiam*, desenvolupada per Llull en llur *Ars demonstrativa*, té amb el mètode dels actuals *tableaux*, “que comença amb una hipòtesi i que es desenvolupa en un sistema d’argumentació representable en forma d’arbre amb bifurcacions successives” (o. c., 67), i que els investigadors pensen poder mecanitzar en connexió amb el llenguatge d’ordinador *Prolog*, un llenguatge totalment relacional. Tanmateix, acaba el seu article observant que el fet que els *tableaux* del *Prolog* es basen en interconnexions purament sintàctiques, fa que les

xarxes de relacions de l'art, carregades de significats i, per tant, intencionals, siguen sempre un obstacle per assimilar la lògica de Llull a qualsevol lògica extensional.

El treball més agosarat de tots els que volen establir la relació Llull-informàtica és, sens dubte, aquest que anem a examinar ara per tancar aquest apartat. Duu per títol "*La informàtica moderna, hereva intel·lectual directa del pensament de Llull*" (T. Sales, 1998), i és també el més sistemàtic de tots els que hem vist, el millor i el més clar. Sales concreta en deu punts els *títols epistemològics*²¹ que faran de Llull el *venerabilis inceptor* de la informàtica.

El primer rau en la idea de *càlcul*, però observarem que és molt difícil, sinó impossible, calcular des d'una lògica intensional. El segon, la idea d'un *alfabet de pensament*, presenta un problema similar al del primer: la vinculació de les lletres a determinats significats. El tercer és la idea de *mètode*, però ja se sap que una cosa és requerir-lo i una altra tindre'l. El quart consisteix en l'*anàlisi lògica*, però si el que Llull feia és el que diu Sales: "analitzar els conceptes bàsics associant-los els uns als altres per veure què passa", ja sabem què passa: que eixa síntesi estarà il·lustrada pels significats assignats als conceptes. El cinquè, la idea d'*heurística*: d'acord que Llull volgués "atrotar veritat", però posat que la veritat ja li venia donada per la fe, la seua heurística haurà de ser simulacre, sinó miracle. El sisè es concreta en la idea de *sistemes generatius*, i és efectivament possible que Llull en tinguera un, però l'única cosa que podria generar estaria en funció dels elements primitius, i, carregats aquest inicialment de significats, resultaria massa previsible tot el que podria generar. El setè, que es refereix als *grafs*, pareguts –remotament– a les connexions per línies de Llull (v. gr. la primera figura de l'art breu) i el vuitè, a les *taules*, es despatxen ràpidament en considerar que són meres coincidències externes. El mateix ocorre amb les *xarxes conceptuals* del novè, que es volen veure com a prefiguracions dels grafes. Finalment, del desè, que vol trobar la connexió Llull-informàtica a partir de la idea de *diagrames*, és fàcil veure que mentre que en els d'Euler-Venn els cercles s'intersecten per treure conclusions, com sap qualsevol estudiant de lògica elemental, els cercles de Llull són més pareguts als "plats colorats que fan girar els joglars".²²

En definitiva, resulta que a la relació que Sales fa entre les innovacions de Llull i la informàtica s'hi poden posar les mateixes objeccions que als dos articles precedents. Entre Llull i la informàtica, atesa la irreductibilitat entre la lògica intensional i la matemàtica, només hi cap un lleuger *aire de família*.²³ Com diu Josep Batalla: "Només en el sentit en què diem que els atomistes grecs foren precursors de la física atòmica, podem dir que Llull ha estat un lògic precursor de la moderna informàtica."²⁴

És cert que Llull merita ser considerat *venerabilis inceptor* –quan no directament el creador– de moltes coses: de la literatura catalana, de la prosa filosòfica en llengua vernàcula, de la mística..., però no de la lògica matemàtica ni de la informàtica. Tot i que fóra el més racionalista dels filòsofs medievals, com en efecte el van considerar els filòsofs del barroc,²⁵ el seu racionalisme no va superar mai l'esfera de la fe: no era la raó la que surava sobre la fe, en aquell got que desàrem en la nota 6, sinó a l'inrevés, la fe sobre la raó, la raó està confinada a la part de dins d'eixe cercle tancat pels dos extrems que es toquen, "*crede ut intellegas, intellige ut credas*".²⁶ El panracionalisme fideïsta de Llull mai no podrà ésser constituït.

Resolta l'aporia plantejada en el proemi d'aquesta conferència, ens hauríem d'ocupar ara d'eixos altres aspectes del pensament de Llull que, dèiem allí, no han estat encara degudament atesos. Ens queda, però, poc temps; així que, per no abusar de la paciència de tots vostès

allargant massa la pròrroga en la qual segurament haurem d'entrar, em limitaré, tot i que només donaré unes lleugeres indicacions, a ocupar-me del segon d'aquells: la valoració del treball i deixaré el tractament sistemàtic del primer, la utopia lul·liana, que ja té els seus valedors, per a una altra ocasió.

TABULA ARTIS BREVIS.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K
Præf. leg.	Abolens	Baniis	Magistra	Minister	Procurator	Notarius	Procurator	Procurator	Procurator	Procurator
Præf. mil.	Abolens	Baniis	Magistra	Minister	Procurator	Notarius	Procurator	Procurator	Procurator	Procurator
ALPHABETICA	Abolens	Baniis	Magistra	Minister	Procurator	Notarius	Procurator	Procurator	Procurator	Procurator
ALPHABETICA	Abolens	Baniis	Magistra	Minister	Procurator	Notarius	Procurator	Procurator	Procurator	Procurator

La valoració del treball en Lluïl

Quan hem dedicat una ullada a la demostració del misteri de la Santíssima Trinitat hem reparat en el paper que hi jugava la idea lul·liana de “la prioritat de l’acció sobre l’èsser”.²⁷ Doncs bé, això no és el cas sols pel que fa a Déu: per l’*ordo rerum* dependent de Déu, en totes les criatures es reflecteix tot el que a Ell li és consubstancial, i si Déu té “en si tan gran agència com existència”, l’home, en la mesura del que li correspon en l’escala de les criatures, també la té. Vet aquí el fonament metafísic –teològic!– de l’acció. Un fonament –i això cal dir-ho– força original en sortir d’un context habitat a relacionar el ser amb la immobilitat.²⁸

I ara vejam sense més dilació com es concreta en l’home eixa acció. Es tracta del treball, natural en l’home: “l’home, pensa Lluïl, ha estat creat per treballar, però d’una manera natural”,²⁹ com una “potència natural”, que diria Marx;³⁰ i ho fa per viure de “son mester”. Gràcies al domini de les arts mecàniques, l’home pot “donar sustentació a la vida corporal” (en paraules de Lluïl)³¹ o ser quelcom “útil per a la vida” (en paraules de Marx).³² Els homes treballen corporalment, ajudant-se uns oficis als altres, com diria Rousseau que cal fer.³³ Lluïl subratlla així el caràcter decisiu del treball en l’organització social: “Amable fill –diu Lluïl a Alexandre– en esta ciència –les arts mecàniques– treballen los hòmens corporalment com pusquen viure, e los uns mesters ajuden als altres, e sans aquests oficis lo món no seria ordonat, ne burguesos, cavallers, prínceps, prelatos no porien viure sens los homes qui han los mesters damunt dits” (AF, 289).

Lluïl defineix *art mecànica* com “ciència lucrativa manual per donar sustentació a la vida corporal”. Aprecia molt les “arts mecàniques”, fins al punt de recomanar al seu fill que, per comptes d’aprendre les arts liberals, l’aprenentatge de les quals desaconsella (excepte el de la ciència jurídica, sobretot “si tu aprens dret per mantenir los pobres qui no han què donen als advocats”),³⁴ aprengui algun ofici del qual poder viure, arribat el cas.

Però no solament és necessari per viure, el treball és també una condició moral: la dignitat humana és el resultat del treball natural i raonable,³⁵ no com el de l’indigne burgès,³⁶ que treballa de manera contranatural, afanyant-se més que ningú per enriquir-se. El burgès és indigne, “gasta i no guarda, o té fills que romanen ociosos”, pecat gran per la qual cosa “Déu vol que ens treballem i ens cuitem en ell a servir, com la vida és breu..., perdiment de temps deu ésser molt àrable”.³⁷

Lluïl, que també considera impossible l’ociositat en Déu –d’eixa impossibilitat es desprèn, com hem vist, la demostració de la Santíssima Trinitat–, va arribar d’aquesta manera a una concepció del treball que el considera no solament signe distintiu de l’èssència de l’home i, per tant, de la seua dignitat; sinó element decisiu en l’ordre social, una concepció absolutament extemporànea

i innovadora, que no està gaire lluny de les d'un Marx o un Sartre, que són, segons Karl Jaspers (1949),³⁸ les més fonamentals de quantes valoracions positives del treball hagen pogut fer-se.

Almudaina, maig 2015.

NOTES

- 1- *Vida coetània*. Es tracta d'un llibre autobiogràfic dictat per Lluïl als cartoixans de Vauvert, prop de París, i que ha estat considerat com la millor font sobre llur vida (v. Batllori, 1993, p. 3-93; A.F., 17-33; i Cruz Hernández, 1977, p. 409-410) Les nostres citacions estan preses de Badia, 1993.
- 2- (Batllori, 1993, p. 41). Fa referència a un personatge de les festes de Xixona. En el cas de l'esclau de Lluïl, la raó d'anomenar-lo així és que va intentar enverinar el seu amo. Al *Llibre de les bèsties*, na Renart se'n farà aquest ressò: "en una terra s'esdevenia que un cristià havia un sarraí en qui molt se fiava e al qual faia molts de plers; e el sarraí, per ço com era el contrari per lig, no li podia portar bona volentat, ans considerava tots jorns com l'auciés", Lluïl, 1980, p. 118.
- 3- Lluïl proposà la conquesta de Terra Santa en, almenys, tres escrits: la *Petitio Raimundi...*, de Roma (1295); el *Liber de acquisitione...*, de Montpeller (1305); La *Petitio...*, del concili de Vienne de 1311 (A. F., p. 11, 12 i 15, respectivament).
- 4- Un altre nom del nostre filòsof, que realment fou joglar en la seua joventut. Martin Gardner, el famós divulgador de jocs matemàtics, s'aprofitarà d'aquest apel·latiu per ridiculitzar Lluïl (més aviat a aquells que volen fer d'aquest el pare de la matemàtica moderna): "trobador who sang his passionate love songs to his beloved and twirled his colored circles as a juggler twirls his colored plates." Cit. per Sales, 1998. El primer joglar de Déu fou Sant Francesc d'Asís, però és ben sabut que Lluïl, que acabà llur vida de terciari franciscà, el tenia per model a imitar (Cruz Hernández 1977, p. 60-61).
- 5- Eixa *agència* o activitat intrínseca a Déu és tant *ad intra* –i això explica, com veurem, la Santíssima Trinitat– com *ad extra* –que permetrà explicar la creació i la relació entre creador i creat: l'Encarnació de Déu en el fill, i és una concepció que allunya Lluïl de l'escolàstica, per a la qual el ser era més compatible amb la immobilitat que no amb l'acció, hereus que foren d'Aristòtil, per a qui el ser suprem o acte pur era immòbil, el motor immòbil.
- 6- "C'est pour celà que les théologiens scholastiques avaient déjà blâmé Raymond Lulle d'avoir entrepris de démontrer la Trinité par la philosophie." *Théodicée*, préface, 190 (Leibniz, 2008).
- 7- Albert Auf, en el pròleg a Batllori, 1993, p. xv.
- 8- "La fe està sobre l'enteniment com l'oli sobre l'aigua...L'home que no és filòsof creu que Déu és; el filòsof entén que Déu és. Amb això, l'enteniment puja amb la intel·lecció a aquell graó en què estava per la creença. No per això es destrueix la fe, ans al contrari, puja un graó més: com si afegíssim aigua en el got, pujarà sobre ella l'oli" (*Ars magna*, cp. 63; citat per Menéndez Pelayo (1965), p. 540-541).
- 9- Garcias Palou, 1957, 1962; Xiberta, 1963; Eijo Garay, 1965, Stohr, 1976; Rubio i Albaracín, 1993, etc. En general, tots els autors opinen que la necessitat de les raons lul·lianes no és del tipus lògic.
- 10- Segons Menéndez Pelayo, que per açò que ve l'anomenarà "filòsof popular", Lluïl "prescinde de todo aparato erudito; apenas se encontrará en los escritos de Lulio una cita..." (*Heterodoxos*, I, p. 539).
- 11- Citat per Garcias Palou, 1957.
- 12- Lluïl no va escriure un llibre en eixe sentit, en va escriure molts. Diu Batllori: "la diàstole i la sístole del cor de Ramon Lluïl, la inspiració vital dels seus pulmons, es tradueixen en periòdiques ampliacions i reduccions de la seua art. El clivell tòpic del nostre pensador ens el presenta sempre amb un llibre retolat *Ars magna*: ell no escriví mai cap obra d'aquest simple títol, però la suma de totes les innombrables arts generals i particulars, contraposada a l'*Art brevis*, forma veritablement una *ars magna* quasi identificada amb la seua pròpia vida" (Batllori, 1993, p. 30). A les persones interessades en l'art lul·lià –art que segons el cèlebre il·lustrat espanyol, J. Feijóo, no funciona (García M. Colombás, 1963)– els puc recomanar els resums que han fet, sobretot, Cruz Hernández, 1977, i Badia, 1993; són bons. Per mostrar part de l'aparell que fa servir: cercles, triangles, quadrats, cambres, taules, arbres, etc., ens bastarà amb l'*Art breu*, que és un resum del mateix Lluïl, i que és el llibre al qual ens hem estat referint en totes les citacions AF (Antologia filosòfica).
- 13- Citat per Abellán, 1979, p. 297. La traducció és meua.
- 14- *À Beeckman*, carta del 29 d'abril de 1619, en *Lettres*, ed. Alquiè, I, p. 42-43. Citat per Descartes, p. 92.
- 15- Pàg. 21 de l'edició citada en Referències bibliogràfiques, *ut infra*.
- 16- Vegeu les primeres línies de Referències bibliogràfiques, més avall.
- 17- Leibniz, citat per Abellán, p. 300.
- 18- Lluïl, *Blanquerna*, citat per Cruz Hernández, p. 251.
- 19- La disjuntiva no por ésser inclusiva. Hi ha lògica que utilitza símbols i no és matemàtica. Per exemple, la sil·logística.
- 20- Mai no he sabut per què ho fa així. El que diu de Lluïl allí no és més que pura descripció de les parts de l'ars i reproducció d'alguna de les figures. I per tota justificació de la inclusió de Lluïl en eixa secció, solament una crítica negativa:

- "malauradament, en cap part de la seua obra Llull no explica amb claredat la idea fonamental d'aquest procediment", (o. c. 288; la traducció és de Colomer, 1979).
- 21- L'expressió val per 'fonaments de coneixement', i està presa de Louis Althusser (Ferrando, 1991, p. 35).
- 22- Les cruels paraules de Martin Gardner de la nota 4.
- 23- L'expressió és de Wittgenstein (1983), que la introduïu trenta anys abans per caracteritzar allò que constitueix la unitat de tots els jocs de llenguatge. Així, l'única cosa en comú entre la lògica moderna i l'art de Llull és un aire de família; aire que pot ser més gran que el que puguen tenir amb el morse, posem per cas, però que no resol res respecte de la ressemblança.
- 24- Josep Batalla, citat per Bonner (2014).
- 25- Per a Leibniz Llull és de "ceux qui voudront rendre raison de le mystère et le rendre comprehensible" (1719, p. 190).
- 26- Aquesta frase podria resumir la teoria del coneixement de Sant Agustí d'Hipona (354-430). En llur opuscle *De Magistra*, Sant Agustí afirma que en tot procés d'aprenentatge l'alumne sempre ha de creure, abans de no comprendre. És així, efectivament: el nen –no tenint altra font d'informació– ha de creure el que li diu el mestre ans de comprendre-ho; si després llogra entendre-ho, comprendrà que va fer bé en creure-ho, i ho creurà més i millor. Vegeu una altra vegada la nota 6 i la seua metàfora de l'oli i l'aigua.
- 27- En paraules de Sala-Molins (1970), que, com ja hem vist, pensa que eixe és el postulat fonamental de la filosofia de R. Llull.
- 28- Vegeu nota 5, *ut supra*.
- 29- Cruz Hernández, p. 229, traducció meua.
- 30- "L'home actúa davant la naturalesa com una potència natural, posa en moviment les forces de què estan dotats el seu cos, els seus braços i cames, cap i mans, a fi d'assimilar la matèria, donant-se una forma útil per a la vida". *El capital*, I, cap. 7, p. 180, Marx, 1972.
- 31- *Doctrina pueril*, LXXIX, AF, 289.
- 32- Vegeu nota 30.
- 33- "Com els homes no poden engendrar noves forces, sinó unir-se i dirigir les que ja existeixen, no tenen altre mitjà de conservar-se que el de formar per agrupació un conjunt de forces que puga sobrelposar-se a la resistència, posar-les en joc mercè al seu únic mòbil i fer-les obrar totes alhora, aquest conjunt de forces solament pot sorgir de la col·laboració de molts". *El contracte social*, I, 6, 1762. Rousseau, 1965.
- 34- *Doctrina pueril*, AF, 279.
- 35- Déu treballa d'una manera natural i raonable, per no estar ocios, no de la manera incansable com ho fan els burgesos en llur insaciable ànsia de beneficis (*Doctrina pueril*, AF, p. 289 i s.); ni com ho farà el *Deus ex machina* dels filòsofs del barroc, siga per a les *ocasions* de Malebranche, o per mantenir sempre en hora els *relotges* de Leibniz –sense dir res de salvar les funcions de teatre de Calderón i companyia. Hom pot vore ací una clara contraposició entre les visions socials medieval (quan Déu era el patriarca omnipotent) i moderna (quan els burgesos se li atansaven perillosament).
- 36- No deixa de ser curiós l'ànim crític i advers que desperta en Llull la nova classe emergent que acabarà apropiant-se del treball dels altres.
- 37- Primeres paraules del pròleg de la *Doctrina pueril*.
- 38- En el llibre *Origen y meta de la historia*, citat per Ferrando (2000), "Altres filosofies del treball", p. 275.

Referències bibliogràfiques

Relacionarem només els llibres citats en el text i en les notes. Ho farem per ordre alfabètic del primer cognom de l'autor, i posarem la data de l'edició al costat del cognom tal com hem citat els llibres. Utilitzarem l'abreviatura AF per a l'*Antologia filosòfica* de Llull, a cura de Miquel Batllori, Laia, Barcelona, 1984; i EL per a *Estudios Lulianos, revista cuatrimestral* (1957-fins ara), publicada per la *Maioricensis Schola Lulistica*, institut de CSIC, en Palma de Mallorca; la localització de la qual a Internet m'ha estat facilitada per Francesc Blay i Messeguer, a qui li ho vull agrair des d'ací.

- ABELLÀN, JOSÉ LUIS, 1979 *Historia crítica del pensamiento español*, I, cap. 9 i 10. Espasa Calpe, Madrid.
- BADIA, LOLA. BONNER, ARTHUR, 1993 *Ramón Llull. Vida, pensamiento y obra literaria*. Sirmio, Quaderns Crema, Barcelona.
- BATLLORI, MIQUEL, 1993 *Ramon Llull i el lul·lisme*, O. C., II. 3i4, València.
- BOCHENSKI, I. M., 1956 *Historia de la lógica formal*, B. H. F. Gredos, Madrid.
- BONNER, A. BADIA, L., 1993 *Ramón Llull. Vida, pensamiento y obra literaria*. Sirmio, Quaderns Crema, Barcelona.
- BONNER, ARTHUR, 1994 "Ramon Llull: relació, acció, combinatòria i lògica moderna". *EL*, 34, p. 51-74.
- 2014 "Qui té por de Ramon Llull?" *SL*, 54, p. 87-99.
- CARRERAS I ARTAU, TOMÁS, 1943 *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XIV*, 2 vol. Madrid.
- COLOMER, E., 1960: "Ramon Llull i Nicolau de Cusa", *EL*, 4, pp. 129-150.
- COLOMER, E., 1979: "De Ramon Llull a la moderna informàtica", *EL*, 23, 3, pp. 113-135.
- CRUZ HERNÁNDEZ, M., 1977 *El pensamiento de Ramón Llull*. Ed. Castalia, València.

- DESCARTES, R., 1992 *Discours de la méthode*. Flammarion, París.
- ELIJO GARAY, L., 1965: "Las 'razones necesarias' del beato Lluïl en el marco de su época". *EL*, 9, 1.
- FERRANDO SANJUÁN, F., 1993 *El cas Althusser*. Premsa Andorrana, Principat d'Andorra.
- FERRANDO SANJUÁN, F., 2000 *Crítica*. Ed. Marfil, Alcoi.
- FERRATER MORA, J., 1965 *Diccionario de filosofía*, I Edhasa, Barcelona.
- GARCÍA COLOMBÁS, 1963 "Feijóo y el lulismo" *EL*, 7, 2/3, p. 113-131.
- GARCÍAS PALOU, 1957 "San Anselmo de Canterbury y el beato Ramón Lluïl". *EL*, 1, 1, p. 63-90.
- GARCÍAS PALOU, 1962 "Las razones necesarias del beato Ramón Lluïl". *EL*, 5, 3, p. 311 i s.
- GOURINAT, M., 1973 *Introducción al pensamiento filosófico*. 3 vol. Istmo, Madrid.
- GUY, A., 1992 "Razón y fe en Lluïl y en Descartes", 32, 1, p. 59-79.
- LEIBNIZ, G. W. 2008 *Essais de Théodicée*. Flammarion, París.
- LLULL, R., 1980 *Libre de meravelles*. Ed. 62, Barcelona.
- LLULL, R., 1984 *Antologia filosòfica*, a cura de Batllori, M. Laia, Barcelona.
- MAROSTICA, A., 1992 "Ars combinatoria ans time: Lluïl, Leibnis and Peirce". *EL*, 32, 2, p. 105-134.
- MARX, K., 1972 *Le Capital*. Editions sociales, París.
- MEÑÉNDEZ Y PELAYO, M., 1965 *Historia de los heterodoxos españoles*. BAC, Madrid.
- PLATZECK, A. N., 1964 "Descubrimiento y esencia del arte del beato Ramón Lluïl". *EL*, 8, 3, 137-154.
- PLATZECK, A. N., 1972 "Gottfried... Leibniz y Raimundo Lull". *EL* 2/3.
- ROUSSEAU, J. J., 1965 *El contrato social*. Aguilar, Buenos Aires.
- RUBIO I ALBARRACÍN, 1993 "Les raons necessàries segons l'Art demostrativa". *EL* 33, 1, p. 3-14.
- SALA-MOLINS, L., 1970 "Le postulat fondamental de la philosophie lullienne" *EL* 14, 2/3, 181-199.
- SALES, T., 1998 "La informàtica moderna, hereva intel·lectual directa del pensament de Lluïl" *EL*, 34.
- STHOR, J., 1976 "Las 'rationes necessariae' de Ramón Lluïl a la luz..." *EL*, 20, 1/3, p. 5-52.
- VEGA ESQUERRA, A., 1989 "Lógica y monadología. Algunos aspectos de la herencia lulliana en G. Bruno y en G. W. Leibniz" *EL*, 29, 1, pp. 59-75.
- WITTGENSTEIN, L., 1983 *Investigacions filosòfiques*. Laia, Barcelona.
- XIBERTA, B., 1963 "El presumpte racionalisme de Ramon Lluïl". *EL*, 7, 2/3, p. 153-167.